

Założenia edycji tekstów dziejopisarskich z cysterskiej Oliwy*

Przystępując do edycji zabytków dziejopisarstwa klasztorного czy poświęconych im studiów źródłoznawczych, badacze inicjują swoje działania z pozycji typologicznego konserwatyzmu wynikającego z doświadczeń XIX i XX-wiecznych edytorów. Punktem wyjścia dla edytorskich założeń w obszarze tak zwanego dziejopisarstwa są bowiem klasyczne źródłoznawcze podziały typologiczne. U ich podstaw kładzie się formę zachowanego lub „zrekonstruowanego” tekstu i dalej możliwą, często hipotetyczną, funkcję źródła. Owe „rekonstrukcje” wypełniają znakomitą część „źródłoznawczego dorobku” mediewistycznej historiografii. Wstępnym, przygotowawczym studiom powinny jednak towarzyszyć refleksje na temat praktycznych funkcji tekstu, na których to z kolei winny opierać się generalne założenia dla przyszłej metody jego udostępniania.

W ogólnym rozumieniu tekst dziejopisarski, historiograficzny definiują kategorie wynikające ze średniowiecznego rozumienia „historii” lub „dziejopisarstwa” jako rodzaju opowiadania o rzeczach, które się wydarzyły, w odróżnieniu od „możliwego” *argumentum* czy „zmyślonej” *fabula*. O miejscu tekstu w owej systematyce decyduje zamiar twórcy oraz osąd odbiorców. W systemie naukowym europejskiego średniowiecza historię lokowano gdzieś w „obszarze pomocniczym” gramatyki

* Artykuł należy traktować jako deklarację przystąpienia do edycji oliwskich źródeł historiograficznych i nekrologicznych.

i retoryki¹. Dyskutowano nad problemem publiczności, odbiorców tekstu, szukając w ten sposób jego praktycznych, z reguły prawnych, dowodowych funkcji. Współcześnie mocno zauważa się obecność tak zwanej „niebieskiej publiczności”. Wynika to z kommemoratywnego czy, szerzej, memoratywnego aspektu źródłoznawczej dyskusji².

Dorobkiem powszechnej wymiany poglądów może być stwierdzenie, że przy pozornie zbieżnych formach obserwujemy dla tekstów dziejopisarских wielość indywidualnych praktycznych założeń użytkowych.

Najważniejsze w naszym przypadku pojęcie – „dziejopisarstwo w klasztorze”, posiada swoją literaturę przedmiotu oraz stan badań³. Za punkt wyjścia dla szukania kontekstów monastycznych i aspektów użytkowych zabytków klasztornych zachowanych czy „zrekonstruowanego” stanu dziejopisarstwa mającego je poprzedzać, służą odniesienia do dziejów Kościoła, życia monastycznego, a także do wewnętrznych wydarzeń danego zakonu. W przypadku Zakonu Cysterskiego rzecz jest stosunkowo prosta, z racji obfitej literatury przedmiotu i dokonanej periodyzacji jego historii.

W przypadku cysterskiej Oliwy wypada rozpocząć od cytatu z monografii Immo Eberla, *Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens*: „Od czasu powstania, codziennie, poza większymi świętami, była w zakonie odprawiana *Missa pro defunctis in conventu dicenda semel in heptomada*. Za zmarłych członków konwentu odprawiano co tydzień mszę wotywną. Zwyczaj w Cluny troska o zmarłych wywarła wpływ na Citeaux w postaci tych mszy i oficjum za zmarłych. Ostatnie było nawet w kanonicznym oficjum chórowym odmawianym codziennie, także w największe święta. Obejmowało trzy godziny, składając się

¹ B. Guenée, *Y a-t-il une historiographie médiévale?*, „Revue Historique”, 101, 1977, s. 261–275; por. H.W. Goetz, „Geschichte” im Wissenschaftssystem des Mittelalters, w: *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung*, hrsg. von F.J. Schmale, Darmstadt 1985, s. 165–213.

² F.-J. Schmale, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung*, Darmstadt 1985, s. 143–164.

³ Stan badań zbiera J. Wenta, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000; por. tenże, *Dziejopisarstwo cystersów a memoria na przykładzie Henrykowa, Lubiąża i Oliwy*, w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole–Wrocław 1996, s. 191–198.

z nieszpórów, nokturnów i laudesu. Zimą, czyli między 1 października a Wielkanocą, nieszpory za zmarłych odmawiane były po nieszpórach w przeddzień, a nokturn i laudes następnego dnia – w przerwie po matutinum. Od Wielkanocy do 1 października nieszpory i nokturn za zmarłych odbywały się po kanonicznych nieszpórach, a laudes – następnego ranka”⁴.

Niniejszy cytat osadza w liturgicznym kontekście to wszystko, co się działo wokół fundatorów oraz dobrodziejów w chórze klasztornego kościoła (freski, obrazy, tablice), oraz pokazuje powiązane z tymi liturgicznymi wydarzeniami aspekty toczonych dyskusji. Szukając inspiracji dla piśmiennych sposobów dokumentowania zobowiązań modlitewnych, szczególnie wobec fundatorów i dobrodziejów, pamiętamy o kodyfikacjach lat z 1202, 1220⁵ oraz 1265 r. i bulli *Parvus fons* (Klementina)⁶. Zabieganie o reformy klasztorne przez papieża Benedykta XII (1334–1342) wraz z bullą *Fulgens sicut Stella Matutina* powinny być dać w konsekwencji redakcje tekstów, które by je opisywały⁷. Konsekwencje reform to zazwyczaj przywracanie zgodności wewnętrznych praktyk z postanowieniami Kapituły Generalnej oraz statutami w sprawie dyscypliny i zasad życia wewnętrznego, ze zobowiązaniami modlitewnymi włącznie. Przypadek tak zwanej Benedyktyny jest szczególnie oraz instruktywny dla *Starszej kroniki oliwskiej*, a to ze względu na regulacje gospodarcze⁸. Dodajmy do tego wizytacje z lat 1422–1423 w Niemczech i w Polsce oraz *Articuli Parisienses* przedłożone Kapitulie Generalnej we wrześniu 1494 r. i potwierdzone w 1502 r.⁹ Również w tym przypadku obserwujemy konsekwencje dla pragmatycznych działań piśmiennych w klasztorze oliwskim. Niezwykle istotny w omawianym kontekście był 1580 r., a to ze względu na wizytację Edmonda de la Croix i powołanie z piętnastu klasztorów męskich

⁴ I. Eberl, *Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens*, Ostfildern 2007, s. 186 [tłumaczenie za: tenże, *Cystersi, historia zakonu europejskiego*, tłum. P. Włodyga, Kraków 2011, s. 162].

⁵ Tamże, s. 128–129.

⁶ S. Grill, *Der erste Reformversuch im Cistercienserorden*, „Cistercienser Chronik”, 36, 1924, s. 25–32, 45–55, 68–72.

⁷ I. Eberl, *Die Zisterzienser*, s. 262–267.

⁸ Tamże, s. 296–304.

⁹ Tamże, s. 318, 330–331; *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis (1116–1786)*, t. 6, ed. J.-M. Canivez, Louvain 1938, s. 87–97.

i żeńskich polskiej prowincji¹⁰. Od 1628 r. obserwacje *stricte* i *communis* zaznaczały swój wpływ na życie i działania w polskich klasztorach¹¹. Brak szczegółowych badań okoliczności narastania w XVII w. klasztornej produkcji dziejopisarskiej prowadzi współcześnie badaczy do identyfikowania tych prac z efektami zainteresowań własną klasztorną przeszłością¹².

O atrakcyjności klasztornych kronik dla XIX i niekiedy XX-wiecznych typologicznych konstrukcji oraz dla tworzenia metod i sposobów edycji decydowała dobrze widoczna z racji dużej ilości zachowanych źródeł ewolucja formy oraz ich literacki, narracyjny kształt. Zapewne dlatego Theodor Hirsch zdecydował się pierwotnie wydać spośród oliwskich źródeł tylko tak zwane kroniki, to jest *Starszą kronikę oliwską* oraz *Tablice fundatorów i dobrodziejów klasztoru*¹³. Jakiś czas później, po odkryciu następnych oliwskich rękopisów, wydając na nowo *Starszą kronikę oliwską*, dołożył do tego materiału tak zwaną *Średnią kronikę oliwską*, czyli oliwskie roczniki z lat 1356–1545 oraz katalog opatów klasztoru¹⁴. Idąc w ślad za ówczesnymi badaczami średniowiecza, Wojciech Kętrzyński nie miał żadnych wątpliwości, że typologiczne podziały i naukowy sposób widzenia „historii” każą mu w ramach jednego „gatunku źródeł” widzieć *Starszą kronikę oliwską*, *Tablice fundatorów i dobrodziejów*, *Epitafium opata Ditharda* oraz *Roczniki oliwskie*¹⁵. Wcześniej w tomie V *Monumenta Poloniae Historica*, jako źródło z innego typologicznie obszaru, wydał oliwski nekrolog¹⁶. Wspólna historiograficzna

¹⁰ I. Eberl, *Die Zisterzienser*, s. 411.

¹¹ Tamże, s. 421.

¹² C. Kratzke, *Bestaten – Gedenken – Repräsentieren. Mittelalterliche Sepulkraldenkmäler in Zisterzen*, w: *Sepulture Cistercienses. Sépulture, Mémoire et Patronage dans les monastères cisterciens au Moyen Âge*, „Cîteaux”, 56, 2005, s. 9–25.

¹³ *Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva*, hrsg. von T. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 1, Leipzig 1861, s. 649–731.

¹⁴ *Die Chroniken von Oliva und Bruchstücke älterer Chroniken*, hrsg. von tenże, w: tamże, t. 5, Leipzig 1874, s. 591–647.

¹⁵ *Fontes Olivenses*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 6, Kraków 1893, s. 257–382.

¹⁶ *Liber mortuorum monasterii beatae Mariae de Oliva Ordinis Cisterciensis*, wyd. tenże, w: tamże, t. 5, Lwów 1888, s. 501–536. Por. P. Oliński, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII w.*, Toruń 1997. Stan badań zmieniło odkrycie zaginionego po II wojnie światowej rękopisu nekrologu oliwskiego przez G. Kloskowskiego, *Nekrolog cystersów z Olivy, cz. I (1186–1621)*, „Miesięcznik

forma kronik i roczników kazała dla odmiennych w konstrukcji źródeł nekrologicznych tworzyć osobne miejsca, ramy i formy edycji, zaś dla źródeł historiograficznych poszukiwać konkretnego czasu spisania dzieła, autorów.

Obecny stan badań podkreśla związek dziejopisarskich klasztornych tekstów ze zobowiązaniami modlitewnymi wspólnoty wobec fundatorów i dobrodziejów, z ich anniwersarzem, a więc także z klasztorным nekrologiem. Obserwuje się ewolucję formy tekstów, od prostych, ułożonych w porządku chronologicznym i poprzedzonych opisem fundacji zbiorów tytułów prawnych (notycje, dokumenty), po poświęcone fundatorom i dobrodziejom, narracyjnie doskonałe. Źródłoznawcze analizy pozwalają je rozwarstwiać i obserwować wcześniejsze ich formy i etapy redakcji. Wskazuje się na ich wspólne funkcje jako tekstów informujących o dziejach fundacji i wynikających stąd jej prawach oraz zobowiązaniach modlitewnych¹⁷, a także na kapituły jako miej-

Archidiecezji Gdańskiej”, 51, 2007, s. 499–452; cz. II, tamże, 52, 2008, s. 182–198. Ostatnio T. Zuzek, *Wokół wydania nekrologu oliwskiego. Niepublikowane zapiski Liber mortuorum monasterii Olivensis z pierwszej połowy XVII wieku w rękopisie tzw. dzikowskim*, w: *Stilo et animo. Prace historyczne ofiarowane Profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Dorna, M. Matla, M. Sosnowski, E. Syska, Poznań 2016, s. 187–200.

¹⁷ Por. właściwe polityczno-historycznym wyobrażeniom i instrumentarium tak zwanych „polsko-niemieckich dyskusji” z ostatniej ćwierci XIX i XX w. poglądy G. Labudy, *O opacie Stanisławie, autorze Kroniki oliwskiej z połowy XIV w.*, w: tenże, *Studia krytyczne o początkach zakonu krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu*, Poznań 2007, s. 369–394. Według badaczy kontynuujących późnoromantyczne dyskusje historyczne *Kronika oliwska* ma posiadać autora, a jej powstanie ma być aktem jednorazowym, także aktem politycznej polemiki opata Stanisława, Polaka, z niemiecką misją Zakonu Krzyżackiego; por. B. Śliwiński, *Kilka uwag o autorstwie Kroniki oliwskiej i opacie Stanisławie*, „Roczniki Historyczne”, 73, 2007, s. 129–138; tenże, *Kronika oliwska: źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku*, Malbork 2008. Źródłoznawcze generalia w poglądach G. Labudy i kontynuatorów odpowiadają stanowi historiografii z okresu nabywania intelektualnej formacji przez tego uczonego. Wymienionym badaczom umknęła zatem niezwykle obfita literatura tycząca się klasztorного dziejopisarstwa i systematyki klasztornych tekstów. Koncepcja wydania oliwskich źródeł przedstawiona przez G. Labudę nie była możliwa do zrealizowania. Autor tego artykułu wypowiedział się na tematy będące przedmiotem dyskusji; por. J. Wenta, *Chronicon coenobii Olivensis saec. XIII et XIV? Methodische Bemerkungen*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, 47, 1998, s. 568–589; tenże, *Auf dem*

sce wspomniania założycieli oraz fundatorów zakonu, prowincji czy domu¹⁸. Wykazy kojarzą się, przy braku dat dziennych, ze zbiorowym wspomnieniem. Tak zwane roczniki o pozornie jednolitej formie dają się dzielić na kategorie źródeł wypełniających różne funkcje, od zapisek z tablicy paschalnej, po kaznodziejskie, erudycyjne kompendia¹⁹.

Weg zur Reedition Denkmäler der preussichen, mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Das Problem der Fassung des Textes, in: *Die Geschichtsschreibung in Mitteleuropa. Projekte und Forschungsprobleme*, hrsg. von tenże, Toruń 1999, s. 323–330; tenże, Stanisław (zm. ok. 1356), cysters, opat oliwski, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 42, Kraków 2003–2004, s. 5–7; tenże, *Wokół nowoczesnych konsekwencji romantyzmu w polskiej historiografii*, „Litteraria Copernicana”, 2, 2008, s. 29–39; tenże, *Rozważań o miejscu historycznego romantyzmu ciąg dalszy*, w: *Recepcja kultury średniowiecznej w humanistyce*, red. K. Obremski, J. Wenta, Publikacje Centrum Mediewistycznego Wydziału Nauk Historycznych UMK, t. 3, Mediaevalia, t. 1, Toruń 2010, s. 27–39 (tam o późnoromantycznych tendencjach służących aspektom narodowym w „polsko-niemieckich, historycznych dyskusjach” w 2. połowie XX w., z tak zwanym „Paradoksem Stanisława” włącznie).

¹⁸ Tenże, *Kronika w klasztorze. Typ tekstu dziejopisarckiego?*, w: *Formuła, archetyp, konwencja w źródle historycznym*, Lublin–Radzyń Podlaski–Siedlce 2006, s. 53–64; tenże, *Dziejopisarstwo w klasztorze. Środowiska a formy dziejopisarckie na przykładzie Prus*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 1995, s. 159–171.

¹⁹ Por. E. Freise, *Kalendarische und annalistische Grundformen der Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, hrsg. von K. Schmid, J. Wollasch (Münstersche Mittelalter Schriften, 48), München 1984, s. 441–577; J. Wenta, *Koncepcja memoratywno-liturgiczna funkcjonowania zapisek w tablicy paschalnej a sprawa rocznika Rychezy*, w: *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej*, Toruń 1997, s. 563–571; M. Menzel, *Predigt und Geschichte. Historische Exempel in der geistlichen Rhetorik des Mittelalters*, Köln–Weimar–Wien 1998 (Beihefte. Archiv für Kulturgeschichte, 45); F. Baethgen, *Mediaevalia. Aufsätze, Nachrufe, Besprechungen*, t. 2, Stuttgart 1960 (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 17/2), s. 331–332; J. Wenta, *Kazanie i historyczne egzemplum w późnośredniowiecznym Chełmnie*, w: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 473–482; tenże, *Bemerkungen zur Funktion des historiographischen Textes im Deutschordenskonvent im Mittelalter. Kategorie – Stiftung des Ordens*, w: *Chroniques en tous genre. Actes du colloque d’Amiens (Mars 2006)*, publ. par P. Hvilshøj Andersen, D. Buschinger, Amiens 2006, s. 109–116; tenże, *O relacjach o założeniu Zakonu Krzyżackiego i jego pruskich prowincji*, w: *In tempore belli et pacis. Ludzie, miejsca, przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin*

Wybór zespołu średniowiecznych dziejopisarskich, historiograficznych źródeł z klasztoru cysterskiego w Oliwie dla generalnych refleksji nad koncepcjami edycji uzasadnia jego bogaty i zróżnicowany charakter. Z zachowanych w Europie Środkowo-Wschodniej zespołów klasztornych źródeł historiograficznych te oliwskie są niewątpliwie najciekawsze. Prócz tak zwanej *Starszej kroniki oliwskiej* w dwóch podstawowych redakcjach, zachowały się, jak wiadomo: *Tablice fundatorów i dobrodziejów*, *Roczniki oliwskie* obejmujące lata 1356–1545 i *Epitafium opata Ditharda*. W *Starszej kronice oliwskiej* odnajdujemy ślady prowadzenia w klasztorze rocznika (zapisek w tablicy paschalnej?), a także wcześniej redagowanego i kontynuowanego tekstu poświęconego fundacji klasztoru, dziejom fundatorów i dobrodziejów oraz klasztornego uposażenia²⁰. Opisany wyżej zespół źródeł oliwskich jest w tej sytuacji najlepszym możliwym punktem wyjścia dla zastanawiania się nad koncepcją, czy raczej koncepcjami, edycji klasztornego cysterskiego dziejopisarstwa.

W chwili obecnej dysponujemy trzema edycjami źródeł dziejopisarskich z klasztoru cysterskiego w Oliwie koło Gdańska, dwiema Theodora Hirscha w serii *Scriptores rerum Prussicarum* oraz jedną Wojciecha Kętrzyńskiego w ramach *Monumenta Poloniae Historica*. Pierwsza edycja Hirscha, obejmująca tak zwaną *Starszą kronikę* oraz *Tablice fundatorów i dobrodziejów*, jest efektem prac pionierskich i jak zwykle w takim przypadku opartym na niepełnym rozpoznaniu materiału źródłowego. Odkrycie rękopisu lwowskiego *Starszej kroniki oliwskiej* (szerszego od innych) przez Heinricha Zeissberga oraz publikacja jego

i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 499–508.

²⁰ Por. J. Wenta, *Zaginiony rocznik oliwski z XIII/XIV wieku*, „Zapiski Historyczne” (dalej: Zap. Hist.), 45, 1980, s. 7–24; tenże, *List Awinionński w dziejopisarstwie pomorskim i pruskim połowy XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, 73, 1982, s. 275–281; W. Kętrzyński, *Kronika oliwska i Exordium Ordinis Cruciferorum*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1890, s. 289–297, 384–394, 499–510; M. Pollakówna, *Kronika Piotra z Dusburga*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; H. Lingenberg, *Die älteste Olivaer Geschichtsschreibung (bis etwa 1350) und die Gründung des Klosters Oliva*, Lübeck 1994; J. Wenta, *Kronika Piotra z Dusburga a dzieje Zakonu Krzyżackiego zawarte w Kronice oliwskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, 25, 1980, s. 121–132; tenże, *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*, Gdańsk 1990; tenże, *Chronicon coenobii Olivensis saec. XIII et XIV?*, s. 568–589.

odmianek spowodowało, że Hirsch podjął się ponownej edycji. Do swojego wydania dołączył fragmenty opublikowane przez Zeissberga w jego artykule, nie dokonując przy tym autopsji rękopisu. Wszystkie rękopisy znał natomiast Wojciech Kętrzyński. Z własnej jednak woli wykorzystał tylko ich część, twierdząc, że nie warto wykorzystywać rękopisów odległych od archetypów (według skonstruowanej przez niego systematyki). Spośród rękopisów wykorzystanych na potrzeby edycji niektóre znał tylko z lekcji w wydaniu Hirscha. Był również przekonany, że część *Starszej kroniki oliwskiej*, opisująca „początki” Zakonu Krzyżackiego i jego wojny w Prusach, jest najstarszą kroniką powstałą na tych ziemiach, a następnie sztucznie do kroniki oliwskiej włączoną. Z tego powodu podzielił *Starszą kronikę oliwską* na dwie części i wydał je osobno, przyjmując za każdym razem odmienne metody i podstawy wydawnicze. W dyskusji kwestionuje się tę część poglądów Kętrzyńskiego zarówno ze względu na dowolność w metodzie towarzyszącą rekonstrukcjom, jak i samo założenie. Stwierdzamy, że na edycje kroniki, udostępnianie badaczom tekstu, nie powinny wpływać dyskusje o „początkach” dziejopisarstwa w Prusach Zakonu Krzyżackiego. Stąd też słusznie uważa się, że nie ma poprawnej, wykonanej zgodnie z obowiązującymi zasadami edycji kroniki oliwskiej. Podobnie rzecz przedstawia się przy wydaniach Kętrzyńskiego i Hirscha tablic fundatorów i dobrodziejów, roczników i katalogów opatów z tego klasztoru. Dyskusja, bardzo ożywiona w części dotyczącej „początków” dziejopisarstwa w Prusach (problem tak zwanego *Exordium Ordinis Cruciferorum*), znalazła finał za sprawą ogólnego stanu badań na temat klasztornych historiograficznych, fundacyjno-memoratywnych tekstów²¹. Dziejopisarstwu oliwskiemu, w części z tego powodu, poświęcono do tej pory trzy monografie oraz kilkanaście artykułów²².

²¹ J. Wenta, *Bemerkungen zur Funktion*, s. 109–116; tenże, *Bemerkungen über die Funktion eines mittelalterlichen historiographischen Textes. Die Chronik des Peter von Dusburg*, w: *De litteris, manuscriptis, inscriptionibus ... Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Koch*, hrsg. von T. Kölzer et al., Köln–Weimar–Wien 2007, s. 675–685; także, *O relacjach o założeniu Zakonu Krzyżackiego*, s. 499–508.

²² Z najważniejszej dla studiów literatury patrz: M. Perlbach, *Die ältere Chronik von Oliva*, Göttingen 1871; H. Zeissberg, *Über eine Handschrift zu älteren Geschichte Preussens und Livlands*, „*Altpreussische Monatschrift*”, 8, 1871, s. 577–605; M. Perlbach, *Über die Ergebnisse der Lemberger Handschrift für die ältere Chronik von Oliva*; tamże, 9, 1872, s. 18–40; W. Kętrzyński, *O dwóch nieznanach historykach*,

Już samo to wprowadzenie powinno wystarczyć jako uzasadnienie dla starań o nową edycję źródeł oliwskich. Zauważmy jednak, że konieczność rewizji efektów dotychczas prowadzonych prac wynika z rozłożenia przedsięwzięć wydawniczych w czasie, postępów w kwerendzie źródłowej, stopniowo dezaktualizujących stan badań, oraz pionierskiego, a zarazem prowincjonalnego charakteru przedsięwzięć, oraz – co więcej – z uchybień wynikających z metod pracy właściwych ostatniej ćwierci XIX w. oraz stymulowanej politycznie dyskusji końca XX stulecia²³.

Realizacja poprawnych z punktu widzenia potrzeb współczesnego historyka edycji wydaje się w świetle owych uwag nieskomplikowanym przedsięwzięciem technicznym, obliczonym na weryfikację kwerendy źródłowej oraz możliwe w trakcie prac edytorskich korekty w obfitym stanie badań. Założenie tego rodzaju jest jednak dalekie od doskonałości, a to z racji dysharmonii między tradycyjnym sposobem udostępniania poprawnych edycji tekstów średniowiecznych mających służyć ustalaniu podstawowego zrębu historycznych faktów, a oczekiwaniami historyka chcącego za ich pośrednictwem obserwować sposoby funkcjonowania tekstów i ich zawartości w klasztorze. Zachowany materiał rękopiśmienny jest bowiem w ogromnej większości efektem nowożytnych zabiegów o utrwalanie motywowanej liturgicznie pamięci o fundatorach i dobrodziejach, opatach.

Najstarszy z zachowanych rękopisów zbierających oliwskie źródła: *Annalium prima monasterii B[eatae] M[ariae] de Oliua foundationis tomus primus*. [...] *Scriptus anno Domini MDCXI* sugeruje, że w początku XVII stulecia w klasztorze oliwskim zebrano w jedną całość powstałe w różnym okresie teksty historiograficzne²⁴. Wojciech Kętrzyński, nie uzasadniając poglądu, wskazywał ogólnie na XVI w. jako czas owej redakcji²⁵. Do czasu zakończenia studiów nad kontekstami kształtowania

„Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1886, s. 297 i n.; J. Wenta, *O Scriptores rerum Prussicarum, czyli konieczności nowego wydania źródeł historiograficznych do dziejów państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, „Kwartalnik Historyczny”, 97, 1990, s. 133–139. Poglądy T. Zuzka (*Kilka uwag na temat szwedzkich rękopisów Tablic fundatorów i dobrodziejów klasztoru cysterskiego w Oliwie*, Zap. Hist., 79, 2014, s. 85–113) wymagają osobnego omówienia.

²³ Por. J. Wenta, *Dziejopisarstwo w klasztorze*, s. 10–48.

²⁴ Greifswald, Universitätsbibliothek, Acc. 22156.

²⁵ *Fontes Olivenses*, s. 257.

się podstawowego zrębu owego materiału rękopiśmiennego, to jest dziejami wewnętrznymi Zakonu Cysterskiego każącymi w początku XVII w. pogłębiać pamięć o fundatorach i dobrodziejach klasztoru, rzecz pozostaje otwarta. W uwagach wstępnych wskazano jednak na konsekwencje powołania polskiej prowincji w 1580 r. Jeżeli przychylić się do poglądu Kętrzyńskiego, to szukać by należało owej redakcji krótko po tej dacie. Do nowożytnej grupy rękopisów zalicza się ogromną większość historiograficznych rękopiśmiennych oliwskich pozostałości²⁶. W związku z tymi działaniami pozostają zapewne także ufundowane w 1613 r. przez opata Dawida Konarskiego w prezbiterium oliwskiego kościoła *Tablice fundatorów i dobrodziejów*. My traktujemy fundację jako konsekwencję zmian wywołanych reformami 1580 r.

Zabytki rękopiśmienne starsze o niewątpliwie oliwskiej proveniencji są rzadkie. Dla *Starszej kroniki oliwskiej* dysponujemy dwoma fragmentami (tak zwanym *Exordium Ordinis Cruciferorum*) z połowy XV w. i przełomu XV i XVI stulecia²⁷ oraz jednym kompletnym rękopisem, tak zwanym Rękopisem Pawlikowskiego, z ok. 1440 r.²⁸ Dla *Tablic fundatorów i dobrodziejów* dysponujemy pochodzącym z Pelplina fragmentem większego rękopisu, pochodzącego z lat 1501–1505. Jego strony 6a–11b wypełnia *Monumentorum foundationis Pelplinensis fragmentum*²⁹.

Z powyższych informacji wynika, że wydawca powinien poszukiwać odpowiedzi na pytanie, czy należy źródła te wydawać na podstawie XVII-wiecznej redakcji, przyjmując do tekstu i aparatu fragmenty i lekcje starszych rękopisów, czy też za podstawę przyjąć powinno się rękopisy Pawlikowskiego i z Linköping i usiłować oddać teksty

²⁶ Por. J. Wenta, *Dziejopisarstwo w klasztorze*, s. 23–48.

²⁷ Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Ms. Theol. 207; Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Bibl. Chig. Ms Q II 51.

²⁸ Wrocław, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Rękopis Pawlikowskiego, nr 123.

²⁹ Linköping, Stifts-och Landsbiblioteket, sygn. H 3 a. Rękopis pochodzi z Pelplina (patrz nota) i jest łatwą do udowodnienia częścią szwedzkich łupów rękopiśmiennych. Por. pogląd T. Zuzka, (*Kilka uwag*, s. 87–92) zakładający zredagowanie sztokholmskiego rękopisu D 1360 jesienią 1506 r. jako możliwego projektu drewnianych tablic poświęconych fundatorom i dobrodziejom klasztoru. Poglądy tego autora, mające w pewnej mierze spekulatywny charakter, zakładały między innymi problemy Maxa Perlbacha z przeczytaniem nazwiska Benzeliusa.

Starszej kroniki oliwskiej oraz *Tablic fundatorów i dobrodziejów* w formie właściwej dla kroniki z połowy XV, zaś dla tablic z początku XVI w. Edytor decyduje przy tym, czy edycja powinna oddać kształt działań memoratywnych, znanych z Oliwy z początku XVII w. (konsekwencje powołania polskiej prowincji w 1580 r.), czy też średniowiecznego klasztornego dziejopisarstwa (trochę opóźnione konsekwencje Benedyktyny i Artykułów Paryskich). Obie możliwości, jakkolwiek bez oparcia w studiach nad dziejami Zakonu Cysterskiego, odbijały się w edycjach Hirscha i Kętrzyńskiego.

Owe dwie propozycje nie wyczerpują możliwych generalnych założeń dla przyszłej edycji. Pewne przesłanki mogą tworzyć rękopisy zawierające nekrolog klasztorny, zarówno ten, który po sekularyzacji pozostawiono w Oliwie, jak i ten, który odnalazł się w bibliotece Jana Tarnowskiego w Dzikowie. Pierwszy z nich zawiera regułę, na drugi składa się 14 części, z czego części 1–6 dotyczą dziejów Zakonu Cysterskiego, a od 7 mamy znane nam już z XVII-wiecznych kodyfikacji *Annalium prima monasterii beatae Marie de Oliva foundationis tomus primus*, tym razem *scriptus anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo secundo*. Znajdują się w tym rękopisie: *Nomina omnium abbatum monasterii beatae Mariae de Oliva*, *Nomina omnium priorum Carthusiae et generalium eius ordinis*, *Magistri Crucigerorum*. Rękopis kończy *Liber mortuorum monasterii Olivensis*³⁰.

W tym przypadku znajdujemy przesłanki dla stworzenia wspólnej „memoratywnej” koncepcji edycji, obejmującej wyżej wymienione klasztorne zabytki znane z XVII-wiecznej kodyfikacji, traktowane jako zabytki informujące o fundatorach i dobrodziejach klasztoru i jego opatach oraz oliwski nekrolog. W poszukiwaniu miejscowych analogii i uzasadnienia dla takiej koncepcji edycji zauważmy, że w rękopisie pelpliński nekrolog jest poprzedzony przez *fundatio*³¹, zaś w wyżej omówionym rękopisie oliwskim zawierającym nekrolog, podobnie jak w źródłach pelplińskich, znajdujemy wykazy wielkich mistrzów

³⁰ Por. opis W. Kętrzyńskiego w: *Liber mortuorum monasterii beatae Mariae de Oliva Ordinis Cisterciensis*, s. 502–503.

³¹ J. Wenta, *Świadectwa fundacji pelplińskiej. Na marginesie fundatio i pierwszych dokumentów*, w: *Pelplin. 725. rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*, red. D.A. Dekanski, B.A. Grenz, A. Słyszewska, A.M. Wyrwa, Pelplin–Tczew 2002, s. 27–37.

Zakonu Krzyżackiego, być może świadectwo wspominania ich w klasztorze w Oliwie³².

Takie założenie przenosiłoby w obszar późnośredniowiecznej i nowożytnej memoratywnej kultury klasztornej doświadczenia projektu *Societas et fraternitas* kierowanego w latach 70. ubiegłego stulecia przez Karla Schmida i Joachima Wollascha we Freiburgu/Br. i w Münster (między innymi osiem tomów edycji i studiów krytycznych pod tytułem: *Die Klostersgemeinschaft in Fulda im früheren Mittelalter*). W ramach tego projektu udało się opisać i wskazać na funkcje wielu tekstów powstających w klasztorach reguły św. Benedykta w epoce karolińskiej, także dziejopisarskich³³.

Z możliwych wstępnych założeń dla przyszłej edycji uzasadnione są wszystkie trzy wyżej omówione sposoby postępowania, jakkolwiek najciekawszy wydaje się trzeci, proponujący stworzenie edycji ilustrującej kształt średniowiecznej i nowożytnej cysterskiej kultury memoratywnej.

³² J. Wenta, *Peplińska modlitwa za dusze wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Materiały z konferencji naukowej odbytej w klasztorze O.O. Cystersów w Mogile z okazji 900. rocznicy powstania Zakonu Ojców Cystersów, Poznań–Kraków–Mogila, 5–10 października 1998*, red. A.M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 205–219.

³³ *Die Klostersgemeinschaft von Fulda im früheren Mittelalter. Bestandteil des Quellenwerkes Societas et Fraternitas*, hrsg. von K. Schmid, t. 1–5, München 1978 (Münstersche Mittelalter Schriften, 8).